

Að tilheyra, taka þátt og læra í leikskóla margbreytileikans. Evrópuverkefni um menntun ungra barna án aðgreiningar.

Anna Magnea Hreinsdóttir og Hanna Ragnarsdóttir

► Abstract   ► Um höfundana   ► About the authors   ► Heimildir

Gæði menntunar ungra barna eru ofarlega á baugi hjá stefnumótendum og hafa nýverið orðið forgangsmál hjá mörgum alþjóðlegum og evrópskum stofnunum. Vísbendingar eru um að almennt hafi ekki tekist að þróa áherslur í skólastarfi á Íslandi sem henta margbreytilegum barnahópi og að of mikil áhersla hafi verið lögð á greiningar sem forsendu fyrir stuðningi við börn með sérþarfir. Í þessu verkefni var miðað að því að koma auga á, greina og stuðla að gæðamenntun ungra barna án aðgreiningar. Lykilspurningin sem leitað var svara við var: Hver eru aðaleinkenni námsumhverfis ungra barna í leikskóla margbreytileikans? Byggir verkefnið á hugtakinu skóli margbreytileikans sem vísar til margbreytileika menningar, kynhegðunar, tungu og trúar og beinir athyglinni að fjölbreytni nemenda og skóla í stað þess að aðgreina nám, kennslu, skóla eða nemendur. Verkefnið var unnið á vegum Evrópumíðstöðvar um nám án aðgreiningar og sérþarfir á árunum 2015 til 2017. Þátttakendur voru 62 sérfræðingar frá 28 Evrópulöndum sem hittust reglulega, söfnuðu gögnum, greindu þau og heimsóttu valda leikskóla í átta Evrópulöndum. Niðurstöður verkefnisins gefa vísbendingar um hvernig þróa má farsælt leikskólastarf. Þar má nefna gott aðgengi að leikskóla fyrir öll börn, sérstaklega viðkvæma hópa, svo sem börn með fötlun, börn sem búa við fátækt og börn af erlendum uppruna; vel menntað starfsfólk; aðgengi að símenntun; faglega stjórnun; stuðning við hæfi fyrir stjórnendur; að fjölskyldur séu virkir samstarfsaðilar; heildstæða, sveigjanlega og barnmiðaða námskrá; reglulegt mat á námi barna og leikskólastarfi; og opinbera fjármögnun til að tryggja gott aðgengi allra barna að leikskólanum. Afrakstur verkefnisins er annars vegar líkan sem þróað var um vistkerfi leikskóla margbreytileikans. Hins vegar eru leiðbeiningar með spurningum um námsumhverfi leikskólans taki mið af margbreytilegum barnahópi. Niðurstöður verkefnisins geta nýst stefnumótendum, rannsakendum og starfsfólki leikskóla til að auka gæði leikskólastarfs fyrir öll börn.

Efnisorð: Leikskóli, skóli margbreytileikans, námsumhverfi ungra barna, sérþarfir.

Inngangur

Gæði menntunar ungra barna eru ofarlega á baugi hjá stefnumótendum og hafa nýverið orðið forgangsmál hjá mörgum alþjóðlegum og evrópskum stofnunum svo sem Efnahags- og framfarastofnuninni (OECD) (2015), Menningarmálastofnun Sameinuðu þjóðanna (UNESCO) (2005), Barnahjálp Sameinuðu þjóðanna (UNICEF) (2018), framkvæmdastjórn

Evrópusambandsins (2014), Ráð Evrópusambandsins (2017), Eurydice (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018) og Evrópumíðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir (European Agency for Special Needs and Inclusive Education) (2015, 2016, 2017a, 2017b, 2017c).

Í greininni er fjallað um verkefnið *Menntun ungra barna án aðgreiningar* (IECE) (Evrópumíðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir, 2015, 2016, 2017a, 2017b, 2017c), sem unnið var á vegum Evrópumíðstöðvar um nám án aðgreiningar og sérþarfir á árunum 2015 til 2017. Markmið verkefnisins var að koma auga á og greina aðaleinkenni gæðamenntunar í leikskóla margbreytileikans og var því ætlað að svara spurningunni: „Hver eru aðaleinkenni námsumhverfis ungra barna í leikskóla margbreytileikans?“ Afrakstur verkefnisins var líkan um vistkerfi leikskóla margbreytileikans með áherslu á félagslega, náms- og efnislega þætti umhverfisins. Líkaninu fylgja leiðbeiningar ásamt spurningum sem leikskólakennarar og annað starfsfólk geta nýtt til ígründunar á námsumhverfi leikskóla margbreytileikans.

Greinin fjallar um aðdraganda og skipulag verkefnisins, fræðilegan bakgrunn þess, framkvæmd og aðferð. Einnig er gerð grein fyrir niðurstöðum gagnaöflunar og mynd gefin af heimsóknum í leikskóla í nokkrum Evrópulöndum. Að lokum er fjallað um afrakstur verkefnisins sem er vistkerfislíkan og leiðbeiningar með spurningum um námsumhverfi leikskóla margbreytileikans sem þróaðar voru í verkefninu.

Aðdragandi og skipulag verkefnisins

Nýlega undirstrikaði Ráð Evrópusambandsins (2017) þörfina á gæðamenntun fyrir ung börn til að vinna gegn ójöfnuði í námi. Evrópskar og alþjóðlegar rannsóknir hafa sýnt að ávinningur af menntun ungra barna tengist gæðum. Hefur framkvæmdastjórn Evrópusambandsins (2014) komið auga á fimm lykilstefnumarkandi viðmið sem aukið geta gæði og aðgengi í menntun ungra barna. Þau eru:

- Aðgangur að gæðamenntun fyrir öll börn
- Gæði vinnuafls
- Gæði námskrár/efnis
- Mat og eftirlit
- Stjórnun og fjármögnun

Í ljósi ofangreindra viðmiða ýtti Evrópumíðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir úr vör verkefninu *Menntun ungra barna án aðgreiningar* sem miðaði að því að auðkenna, greina og stuðla að gæðamenntun ungra barna án aðgreiningar. Var áhersla lögð á börn frá þriggja ára aldri og fram að upphafi náms í grunnskóla.

Verkefnið byggir á fræðilegri umfjöllun um rannsóknir og stefnu í málaflöknum, þeim gögnum sem safnað var með vettvangsathugunum í leikskólum í nokkrum löndum, lýsingum á dæmum frá framkvæmdaaðilum í Evrópu og spurningalistum um innlenda þróun í leikskólamenntun í öllum aðildarlöndum Evrópumíðstöðvarinnar. Sextíu og fjórir leikskólasérfræðingar frá allri Evrópu unnu að verkefninu og tóku þátt í upplýsingaöflun og gagnagreiningu, í athugunum og umræðum í átta tilviksrannsóknum í heimsóknum til ólíkra landa og í öðrum fundum verkefnisins. Þetta leiddi til lokaskýrslu verkefnisins og afraksturs í formi vistfræðilíkans og leiðbeininga með spurningum um námsumhverfi leikskóla margbreytileikans.

Fræðilegur bakgrunnur

Á Íslandi sem og í mörgum nágrannalöndum hefur fjölbreytileiki barna hvað varðar til dæmis uppruna, móðurmál, trúarbrögð og félags- og efnahagslega stöðu aukist undanfarin ár (Norden, e.d.; Nordic Council of Ministers, 2014). Sem dæmi má nefna að á Íslandi hefur börnum með erlent móðurmál fjölgað jafnt og þétt á síðustu árum og í árslok 2017 voru þau um 12% allra

leikskólabarna (Hagstofa Íslands, 2018). Gefur vaxandi fjölbreytileiki barna í skólum tilefni til að þróa nýjar áherslur í starfi þeirra.

Skóli án aðgreiningar (e. inclusive education) er menntastefna sem lögð hefur verið til grundvallar í ýmsum löndum, en hún byggir á hugmyndum sem eiga sér rætur í mannréttindahreyfingum í kjölfar síðari heimsstyrjaldar. Í menntastefnunni um skóla án aðgreiningar hefur athygli verið beint að aðstæðum og réttindum fólks með fötlun, ekki síst fólks með þroskahömlun (Gretar L. Marinósson og Dóra S. Bjarnason, 2016; Menningarmálastofnun Sameinuðu þjóðanna, 2005). Menntastefnan byggir á Salamanca-yfirlýsingunni og rammaáætlun um aðgerðir vegna nemenda með sérþarfir. Salamanca-yfirlýsingin byggist á sýn sem einkennist meðal annars af mannúðlegum og lýðræðislegum gildum, kennslu og uppeldisfræði sem hverfist um barnið, margbreytileika sem normi og gæðamenntun til handa öllum börnum. Í seinni tíð hefur hugtakið skóli margbreytileikans (e. school of diversity) rutt sér til rúms, en það er víðara og vísar til margbreytileika menningar, kynhegðunar, tungu og trúar og beinir athyglinni að fjölbreytni nemenda og skóla í stað þess að aðgreina nám, kennslu, skóla eða nemendur (Gretar L. Marinósson og Dóra S. Bjarnason, 2016; Menningarmálastofnun Sameinuðu þjóðanna, 2005). Þessi víða sýn hefur verið nokkuð áberandi í ýmsum löndum og meðal annars komið fram í skrifum fræðimanna, sem telja að þróa þurfi samfélög í skólum þar sem allir nemendur séu virkir þátttakendur og finni til öryggis (Sapon-Shevin, 2007). Enn fremur eigi þar að fara fram opin samskipti og samvinna. Að auki hefur verið bent á að í skóla margbreytileikans þurfi að vinna markvisst gegn mismunun þar sem menningartengdar hindranir geti myndast í skólum og stuðla eigi að því að öll börn læri að bera virðingu fyrir fjölbreytileikanum (Siraj-Blatchford, 2006; Þórdís Þórðardóttir, 2016). Bent hefur verið á að börn geti upplifað mismunun á grundvelli uppruna, tungumáls, kyns og stéttar í skólastarfi þó að slíkt sé ekki ætlunin (Siraj-Blatchford, 2006). Fræðimenn (sjá Robinson og Díaz, 2006) hafa einnig lagt áherslu á markvisst samstarf foreldra og skóla til að stuðla að félagslegu réttlæti í menntun fyrir öll börn, ekki síst foreldra sem af einhverjum ástæðum eru í jaðarstöðu.

Vísbendingar eru um að almennt hafi ekki tekist að þróa áherslur í skólastarfi á Íslandi sem henta tví- og fjöltyngdum börnum (Hanna Ragnarsdóttir og Fríða B. Jónsdóttir, 2016). Þó eru undantekningar frá þessu þar sem ýmsir skólar á Íslandi hafa þróað námsrými félagslegs réttlætis fyrir fjölbreytta nemendahópa (Hanna Ragnarsdóttir, 2016a, 2016b). Alþjóðlegar og íslenskar rannsóknir benda þó til þess að veita þurfi menntun tví- og fjöltyngdra barna sérstaka athygli til að koma í veg fyrir jaðarsetningu þeirra (Banks, 2010; Birna Arnbjörnsdóttir, 2010; Brooker, 2002; Cummins, 2004; Hanna Ragnarsdóttir og Fríða B. Jónsdóttir, 2016; Nichole Leigh Mosty, Samúel Lefever og Hrafnhildur Ragnarsdóttir, 2013; Sigríður Ólafsdóttir, 2015; Þórdís Þórðardóttir, 2012).

Fræðilegar áherslur í verkefninu

Í verkefninu var stuðst við tvö sjónarhorn um menntun ungra barna án aðgreiningar: Annars vegar greiningu vettvangs menntunar yngri barna út frá gæðum (Efnahags- og framfarastofnunin, 2015; Framkvæmdastjórn Evrópusambandsins, 2014; Pianta, 2015) og hins vegar vistkerfislíkanið um þroska sem inniheldur flókið samspil margs konar þátta (e. micro, meso, exo og macro) sem hafa áhrif á þroska barna (Bronfenbrenner og Ceci, 1994).

Þegar þessi tvö sjónarhorn eru dregin saman má fjalla um menntun yngri barna út frá þrem þáttum:

1. Þátttaka hvers barns í námsferlinu. Þátttaka er skilgreind sem það að *vera með* (e. being there) og *taka þátt* (e. experience of participation while attending). Litið er á þátttöku bæði sem afrakstur og ferli menntunar án aðgreiningar þar sem gert er ráð fyrir að bæði lífsgæði og nám séu bætt ef virk þátttaka hvers barns er tryggð (Granlund og Olsson, 1998a, 1998b).

2. Þátttaka sem ferli á sér stað í micro-kerfi leikskóla og barnið upplifir hana í hinum mismunandi undirkerfum gagnkvæmra tengsla, svo sem í félagslegum tengslum, kennslu eða tilsögn, leik og öðru daglegu starfi. Frá sjónarhorni vistkerfiskenninga er þessi reynsla af þátttöku hluti af nálægum ferlum (e. proximal processes) (Bronfenbrenner og Morris, 2006).
3. Þátttaka hvers barns er gerð möguleg með formgerð án aðgreiningar sem felur í sér hið efnislega, félagslega, menningarlega og menntunarlega umhverfi. Þessi formgerð hefur ekki bein áhrif á námsárangur barna, heldur hefur áhrif á gæði skólustarfs, sem síðan hefur áhrif á þroska barna (Pianta, 2009). Í formgerðinni felast micro-kerfi (í leikskólanum), meso-kerfi (önnur micro-kerfi sem barnið tilheyrir í nærsamfélaginu þar sem leikskólinn er, en eru utan hans, og stuðningsþjónusta utan leikskólans. Það geta verið önnur óbein áhrif utan leikskólans á stigi exo-kerfis sem eru ekki beintengd leikskólanum); og macro-kerfi (á svæði eða landsvísu).

Aðferð og framkvæmd verkefnisins

Í upphafi verkefnisins *Menntun ungra barna án aðgreiningar* var hugað að ramma um leikskóla fyrir öll börn. Í fyrsta lagi var rýnt í kerfið, framkvæmd innan þess og árangur. Fimm fyrrgreindir stefnumarkandi lykilþættir Evrópusambandsins voru viðmið í þeirri rýni. Lög, reglugerðir og aðalnámskrár í öllum þáttökulöndum voru greindar, svo og skólafelag og skólanámskrár allra skólanna í rannsókninni. Í öðru lagi var stuðst við vistkerfiskenningu Bronfenbrenner þegar gæði leikskólustarfs voru skoðuð. Í þriðja lagi voru kenningar um skóla margbreytileikans lagðar til grundvallar merkingarbæru námi fyrir öll börn í nærumhverfi sínu (hverfis-skóla) meðal vina og jafningja. Áhersla var lögð á sameiginlegan skilning á því hvað fælist í leikskóla margbreytileikans. Í því samhengi voru þrjú atriði talin mikilvæg: Heildstæð nálgun, samvinna við fjölskyldu og gæðaviðmið. Fræðilegan bakgrunn verkefnisins má nálgast á heimasíðu Evrópumíðstöðvarinnar.

Þátttakendur voru 62 sérfræðingar frá 28 Evrópulöndum sem hittust reglulega, söfnuðu gögnum, greindu þau og heimsóttu valda leikskóla í átta Evrópulöndum. Verkáætlun verkefnisins má nálgast á heimasíðu Evrópumíðstöðvarinnar.

Blönduðum rannsóknaraðferðum var beitt í verkefninu, bæði meginlegum og eigindlegum. Slík nálgun þótti hentug til að varpa ljósi á viðfangsefnið og myndi veita góðan skilning á viðfangsefni af þessu tagi (Creswell, 2013). Var eigindlegum aðferðum, svo sem viðtölum, vettvangsathugun og skjalagreiningu, beitt til að skilja viðfangsefnið djúpum skilningi en meginlegri aðferð í formi spurningakönnunar til að fá betri yfirsýn og heildaryfirlit.

Í fyrsta lagi var spurningakönnun send til þeirra 62 sérfræðinga sem tóku þátt í verkefninu og snerust spurningarnar um leikskóladvöl fyrir öll börn, en með áherslu á að greina og vinna gegn því sem kemur í veg fyrir virka þátttöku allra. Spurningarnar snerust um fimm þætti til umbóta sem voru í fyrsta lagi aðgengi, framkvæmd og þátttaka, í öðru lagi um starfsfólk, menntun þess og stuðning. Í þriðja lagi um innihald námskrár og mat og eftirlit, í fjórða lagi um stjórnun og að lokum um fjármögnun leikskólans. Tilgangur könnunarinnar var að leita gagna um gæði og aðgengi að leikskóladvöl í viðkomandi landi. Spurningakönnunin tók mið af barnmiðaðri nálgun þar sem leitað var eftir sem bestum gæðum fyrir öll börn. Litið er á börn sem virka þátttakendur í námi sínu og í miðju umönnunar og náms í daglegu starfi. Lögð var áhersla á samvinnu allra hagsmunaaðila leikskólustarfs, starfsfólks, barna, fjölskyldu þeirra og samfélagsins. Niðurstöður spurningakönnunar eru aðgengilegar á heimasíðu [Evrópumíðstöðvarinnar](#).

Í öðru lagi var safnað lýsingum á leikskólum. Þróuð voru sameiginleg gæðaviðmið sem stuðst var við í öllum þáttökulöndum við val á leikskólum (tilvikum) til skoðunar. Leikskólinn þurfti að vera fyrir öll börn á aldrinum þriggja ára til sex ára, og aðgengilegur fyrir öll börn í sínu

nærumhverfi. Áherslur leikskólans urðu að vera á nám án aðgreiningar sem veitti þeim börnum sem þyrftu stuðning við hæfi í daglegu starfi leikskólans og hvetti til virkrar þátttölu allra barna. Leikskólinn þurfti að starfa samkvæmt lögum, reglugerðum og námskrá sem giltu um skólastigið í viðkomandi landi, og námskrá sem styddi við heildrænan þroska allra barna og nám, þar með talið líkamlegan, vitrænan, félagslegan og tilfinningalegan þroska. Þar þurftu að starfa fagmenn sem hafa möguleika á starfsþróun. Hvatt væri til þátttöku fjölskyldu sem samstarfsaðila og unnið að því að brúa bilið milli leikskóla og grunnskóla. Leikskólinn þurfti að starfa með stofnunum á sviði heilbrigðis- og félagsmála og vera stjórnað í anda samvinnu og skóla án aðgreiningar. Þar þurfti einnig að fara fram reglulegt mat á starfinu með umbætur í huga. Lýsingar á 32 leikskólum í 28 Evrópulöndum voru greindar með ofangreind gæðaviðmið í huga. Lýsingarnar má nálgast á heimasíðu [Evrópumiðstöðvarinnar](#). Sú greining leiddi í ljós 25 þemu um gæði sem urðu grunnur að líkani um vistkerfi leikskóla margbreytileikans.

Í þriðja lagi voru af þessum dæmum níu leikskólar valdir til frekari skoðunar og tilviksrannsóknir gerðar. Tilviksrannsóknir eru gjarnan gerðar þegar leggja á áherslu á hvað hægt sé að læra af viðkomandi tilviki og er þekkingin sem fæst mikilvægur þáttur í umræðu um viðfangsefnið (Stake, 2005). Um markmiðsúrtak var að ræða og leikskólar valdir eftir fyrirfram skilgreindum gæðaviðmiðum sem sett höfðu verið í kjölfar skjalagreiningar. Þeir níu leikskólar sem valdir voru til frekari skoðunar voru í Finnlandi, Írlandi, Íslandi, Portúgal, Slóveníu, Spáni, Þýskalandi og í Wales. Á Íslandi voru leikskólarnir Múlaborg og Sólborg heimsóttir. Tilviksheimsóknirnar eru aðgengilegar á heimasíðu [Evrópumiðstöðvarinnar](#). Í þeim leikskólum sem voru valdir sem tilvik voru tekin hálfopin rýnihópaviðtöl við stjórnendur, kennara og foreldra. Viðtölin áttu að varpa eins skýru ljósi og mögulegt væri á viðhorf og skoðanir þátttakanda. Hálfopin viðtöl leyfa rannsakandanum að skipuleggja efni viðtalsins en gefa þátttakanda jafnframt tækifæri til að ræða á opinskáan hátt um efnið (Flick, 2006; Kvale, 2007). Viðtalsrannsóknir voru unnir í samstarfi þátttökulanda og fóru viðtölin fram í leikskólunum í formi umræðu á ensku. Meginatriði til umræðu voru ofangreind gæðaviðmið sem lögð voru til grundvallar heimsóknunum.

Niðurstöður

Töluvert magn gagna safnaðist í verkefninu og eru niðurstöður því að hluta til flóknar og umfangsmiklar. Skýrslur um meginniðurstöður verkefnisins má nálgast á heimasíðu [Evrópumiðstöðvarinnar](#). Niðurstöðurnar byggja á svörum við spurningakönnuninni sem send var til þátttökulanda, lýsingum á leikskólum og heimsóknum í valda leikskóla.

Niðurstöður verkefnisins eru sérlega áhugaverðar fyrir stefnumótendur, rannsakendur og stjórnendur, kennara og starfsfólk leikskóla í viðleitni sinni til að auka gæði leikskólastarfs fyrir öll börn. Einkennast niðurstöðurnar af heildstæðri nálgun, aðkomu allra helstu áhrifavalda í umhverfi barna og gagnkvæmum tengslum þeirra. Þær undirstrika mikilvægi þess að ígrunda, skoða og ræða barnvæna nálgun leikskólans, umhverfi, samskipti, námsgögn og þátttöku fjölskyldu.

Með heildstæðri nálgun er átt við virka þátttöku og nám allra barna í leikskóla ásamt gæðum leikskólastarfs fyrir öll börn (e. high quality service). Aðgengi allra barna að leikskólum þarf að vera gott, þar á börnum að vera gert kleift að taka virkan þátt, sýna áhuga, þrautseigju og tengjast öðrum börnum og fjölskyldum þeirra. Þar eiga öll börn að geta haft áhrif og upplifa að þau tilheyri, fá tækifæri til að nýta styrkleika sína og velja sér viðfangsefni við hæfi í leik. Þar á þeim að gefast kostur á að iðka sjálfræði og sýna forvitni, setja sér markmið og fá stuðning við hæfi í samneyti við jafningja sína.

Jafnframt leiddu niðurstöður í ljós helstu áherslur í þróun stefnu og starfshátta í leikskólum á síðastliðnum áratugum. Þær sýndu að starfsemi leikskóla hefur þróast frá því að vera gæsla fyrir

útvinnandi mæður og yfir í rétt barna til náms. Einnig frá þjálfun og endurhæfingu barna með sérþarfir yfir í heildstætt námsumhverfi fyrir öll börn. Stefna og framkvæmd leikskólastarfs hefur verið í stöðugri þróun og tekur það í æ meira mæli mið af Samningi Sameinuðu þjóðanna um réttindi barnsins og Samningi Sameinuðu þjóðanna um réttindi fatlaðs fólks. (Samningur Sameinuðu þjóðanna um réttindi fatlaðs fólks, 2007)

Heimsóknir í leikskóla

Þegar niðurstöður gagnasöfnunar í leikskólunum níu eru dregnar saman koma fram nokkrir lykilþættir í leikskóla margbreytileikans. Þar má fyrst nefna gott aðgengi að leikskóla fyrir öll börn, sérstaklega viðkvæma hópa, svo sem börn með fötlun, börn sem búa við fátækt og börn af erlendum uppruna. Þar þarf að starfa vel menntað starfsfólk sem hefur gott aðgengi að símenntun. Þar ríkir fagleg stjórnun og fá stjórnendur stuðning við hæfi. Að auki er lögd rík áhersla á jákvæð samskipti við fjölskyldu og er litið á hana sem virkan samstarfsaðila. Í leikskólunum er unnið eftir heildstæðri, sveigjanlegri og barnmiðaðri námskrá og nám barna og leikskólastarf er metið með reglulegum hætti. Loks er opinber fjármögnun á leikskólastiginu mikilvæg til að tryggja gott aðgengi allra barna að leikskólanum.

Til að gefa frekari innsýn inn í starf þeirra leikskóla sem heimsóttir voru í verkefninu er hér stutt samantekt á því sem rannsakendur töldu helst einkenna starf þeirra og það sem þeir töldu helst þurfa að þróa nánar.

Ísland - Múlaborg og Sólborg

Það sem helst einkennir þá leikskóla sem heimsóttir voru á Íslandi var réttindamiðuð nálgun og að starf þeirra byggir að stórum hluta á Samningi Sameinuðu þjóðanna um réttindi barnsins (1989). Almenn er gott aðgengi allra barna að leikskólum á Íslandi, einnig barna með fötlun sem eiga lagalegan rétt á stuðningi við hæfi. Námskrár eru sveigjanlegar og veita leiðsögn í átt að skapandi og fjölbreyttri menntun fyrir alla. Stuðningskerfið er samræmt að einhverju leyti milli ríkis, sveitarfélags og leikskóla og eru styrkleikar leikskólanna að mati þeirra sem skoðuðu starfið skýr stefnumótun, sterk fagleg leiðsögn, virk þátttaka, meðvitund vel menntaðs starfsfólks um stefnu um skóla án aðgreiningar og almenn þátttaka starfsfólksins í starfsþróun. Einnig er góð samvinna milli starfsfólks leikskólans og stuðningskerfa utan hans og við Háskóla Íslands. Loks bentu rannsakendur á að foreldrasamvinna er góð í þeim leikskólum sem heimsóttir voru á Íslandi.

Að mati rannsakenda mætti bæta samvinnu leikskóla og grunnskóla og skil milli skólastiga með því að fá grunnskólakennara í nokkra daga heimsókn á hverju ári í leikskólann. Með því væri hægt að bæta viðhorf grunnskólakennara í almennum skólum og byggja upp skólakerfi með fjölbreyttum kennsluháttum til að mæta þörfum margbreytilegs hóps. Einnig fannst starfsfólki leikskólanna þurfa að hlusta betur á raddir barna og ungmenna. Þar sem greining er oft forsenda fjármögnunar og stuðnings er bið eftir greiningu löng. Þetta gildir um alla Evrópu og mikilvægt er að breyta fjármögnunarlíkani sem gæti þó reynst flókið. Mikilvægi snemmtækra íhlutunar var undirstrikað hjá rannsakendum.

Portúgal - Agrupamento de Escolas de Frazão

Þær breytingar sem átt hafa sér stað í menntakerfi Portúgala í átt að menntun fyrir alla og byggðar eru á réttindum barna og ungmenna hafa gert það að verkum að sérskólum hefur verið lokað eða þeim breytt í ráðgjafarmiðstöðvar fyrir alla kennara í almennum skólum. Einnig hefur aðgengi barna að leikskólum verið aukið. Sameiginleg sýn stjórnenda, kennara og skólasálfræðinga ásamt kennsluefni, tækjum og tólum til stuðnings hefur gert öllum börnum kleift að taka virkan þátt í leikskólastarfi með jafningjum sínum. Samvinnuandi, sameiginleg ákvarðanataga og

lausnaleitarhugsun hefur haft áhrif á stefnumótun sveitarfélaga í átt að skóla fyrir alla.

Þeir rannsakendur sem heimsóttu leikskólann í Portúgal benda á að mikilvægt sé að starfsfólk leikskólans líti ekki svo á að stuðningsaðili sinni einungis einu barni sem honum er úthlutað, heldur verði leitað eftir sameiginlegri ábyrgð starfsmannahópsins og skiptingu verka. Frekari vinnu þarf að leggja í að skilgreina verkefni stuðningsaðila og hvernig stuðningur er skipulagður í daglegu starfi. Kennarar bera ábyrgð á öllum börnum í leikskólanum og stuðningsaðili á að vinna í samvinnu við kennara í barnahópnum. Einnig þarf að þróa samvinnu við t.d. sjúkraþjálfara og iðjuþjálfara sem börnin fara til yfir daginn. Betra væri ef þjálfarar heimsóttu leikskólann og að þjálfun færi fram þar fremur en á stofum annars staðar. Tákni og táknmál er hægt að nota almennt í starfinu, ekki aðeins með þeim börnum sem hafa skerta heyrn. Hópastærð var rædd og kom fram að bæði kennarar og foreldrar töldu barnahópina of stóra í skólanum.

Finnland - Liinalampi Day-Care Centre

Lögð er áhersla á samvinnu við fjölskyldur barna í leikskólanum sem heimsóttur var í Finnlandi og að mæta þörfum allra barna. Menntun starfsfólks er talin lykilatriði í gæðum starfsins og að starfsfólk vinni saman í teyllum. Jöfnuður ríkir í starfsmannahópnum og birtast styrkleikar starfsins í skýrri stefnu um skóla án aðgreiningar og í þeirri virðingu sem borin er fyrir fjölbreytileikanum. Námskrá er sveigjanleg og námsaðstæður einnig. Mat fer fram á námi barnanna í samvinnu starfsfólks.

Samstarf leikskóla og grunnskóla þarf að þróa betur, en skil milli skólastiga eru ekki svo auðveld og ekki sama aðgengi allra barna að grunnskólum eins og er í leikskólanum. Því þurfa mörg barnanna að ganga í sérskóla að lokinni leikskóladvöl. Rannsakendur komu ekki auga á fjölmenningu í leikskólanum og óljóst var hvar börn frá öðrum löndum sækja leikskóla. Voru allar upplýsingar á finnsku. Öll börn tóku þátt í almennu leikskólastarfi en rannsakendum fannst erfitt að koma auga á hvernig starfsfólk hvatti öll börn til virkrar þátttöku og samskipta.

Wales - Tremorfa Nursery School

Starfsfólk leikskólans í Wales leggur áherslu á styrkleika barna og leik sem helstu námsleið. Börnum eru gefin mörg tækifæri til leiks og virtist starfsfólk vera vel menntað og skapandi. Samtal við starfsfólk leiddi í ljós að áhersla er lögð á að ráða vel menntað starfsfólk og að sinna símenntun og starfsþróun vel. Starfsfólk vinnur saman í teyllum og hvetur til samvinnunáms. Styrkleikar leikskólans liggja í skýrri stefnu um menntun án aðgreiningar og virðingu fyrir margbreytileikanum. Námskrá er opin og sveigjanleg og nán samvinna er við fjölskyldur barnanna. Náttúran í kringum leikskólann er nýtt í daglegu starfi.

Dvalartími barna með sérþarfir takmarkast við 2,5 tíma dvöl á dag. Bentu rannsakendur á að það gæti reynst starfsfólki erfitt að hvetja börnin til virkrar þátttöku í starfi leikskólans á svo stuttum tíma. Í flestum Evrópulöndum eru leikskólar opnir allan daginn fyrir öll börn sem gefur kennurum og öðru starfsfólki nægan tíma til að virkja börnin í daglegu starfi. Töldu rannsakendur að starfsfólkið þyrfti einnig að gæta þess að einangra ekki þau börn sem njóta stuðnings og að sjá til þess að þau væru hvött til samskipta við barnahópinn.

Slóvenía - Kindergarten Jelka

Nálgun leikskólastarfsins í Jelka einkennist af skóla án aðgreiningar og fylgjast kennarar og annað starfsfólk vel með framförum hvers barns í daglegu starfi. Hver starfsmaður sinnir um sex börnum sem gerir kleift að virkja hvert barn til þátttöku. Skipulag skólans er sveigjanlegt og skiptist í leiktíma og verkefnavinnu. Skipulagið tekur einnig mið af því að tími sé til daglegra samskipta við fjölskyldur barnanna.

Rannsakendur bentu á að gæta þyrfti þess að ekki myndaðist rof í námi barnanna við skil á skólastigum þar sem leikskólinn forðaðist grunnskólamiðuð verkefni í starfi sínu. Rof gæti reynst börnunum erfitt að vinna upp. Bentu rannsakendur einnig á að börnin í leikskólanum ættu ekki ferilmöppu eða aðrar skráningar á framförum sínum.

Dýskaland - Kita Gänsberg Kindergarten

Stefnumótun um skóla án aðgreiningar í sveitarfélaginu hefur haft jákvæð áhrif á störf leikskólans Kita Gänsberg. Með barnmiðaðri nálgun hefur leikskólanum tekist að móta skólastarf sem hentar öllum börnum í skólanum. Mátti sjá á göngum leikskólans reiðhjól og fleiri tæki til að þjálfa hreyfiþroska barna. Einnig voru deildir leikskólans opnar svo að börnin gátu farið og komið að vild að þeim verkefnum sem í boði voru á hverjum tíma. Sú tilhögun átti að auka sjálfræði barnanna og áhugahvöt. Einnig vakti fjölbreyttur efniviður í útiveru, svo sem vatn, sandur og mold, athygli rannsakenda á þeim aðstæðum sem börnunum voru búnar. Voru deildar aldursblandaðar sem er kostur í margbreytilegum barnahópi.

Samkvæmt lögum geta foreldrar valið hvort barn þeirra gangi í almennan grunnskóla eða sérskóla að leikskóladvöl lokinni. Sérskólar veita ráðgjöf til foreldra til að auðvelda skilin á milli skólastiga. Börnin fara í heimsókn í einn dag í almenna grunnskólann og grunnskólakennari kemur í heimsókn í leikskólann til að fylgjast með barninu áður en grunnskólagangan hefst. Bæði kennarar og foreldrar töldu þörf á þróun á starfsháttum til að brúa bilið milli leikskóla og grunnskóla. Stuðningur við börn með sérþarfir minnkar þegar grunnskólaganga þeirra hefst og voru foreldrar óánægðir með það fyrirkomulag.

Írland - Togher Family Centre

Fjölskyldumiðstöðin Togher Family Centre var heimsótt á Írlandi, en hún veitir heildstæða leikskólamenntun fyrir öll börn og byggir starf sitt á gildunum virðingu, ábyrgð og viðbrögðum við þörfum barna. Skýr áhersla er á að vel menntaður starfsmannahópur styðji vel við þær fjölskyldur sem sækja miðstöðina. Byggt er á teymisvinnu, heildstæðri námskrá sem styður við öll börn, foreldrasamvinnu og jákvæðu andrúmslofti.

Börn geta dvalið í miðstöðinni í þrjár klukkustundir á dag án endurgjalds. Að mati rannsakenda takmarkar sá stutti tími möguleika barnanna til að taka virkan þátt, takast á við verkefni við hæfi og fá þá þjálfun sem þau þarfnast. Á flestum stöðum eru slíkar miðstöðvar opnar allan daginn og telja rannsakendur að aukinn dvalartími myndi gagnast börnunum. Einnig benda rannsakendur á að frekari samvinna við fjölskylduráðgjafa myndi gagnast fjölskyldum vel.

Spánn – Zaleo

Leikskólinn Zaleo er opinn öllum börnum í hverfinu og þar standa þeim til boða fjölbreytt verkefni. Góð samvinna er við foreldra sem taka virkan þátt í starfi skólans með reglulegum heimsóknum. Einnig er gott samstarf við stofnanir í hverfinu, svo sem bókasafn og menningarmiðstöð, og útivistarsvæði eru nýtt. Styrkleikar leikskólans liggja í skýrri stefnu um skóla án aðgreiningar, faglegri forystu með góðri samvinnu og teymisvinnu með foreldrum. Þar ríkir vinalagt andrúmsloft og heildræn nálgun á þroska barna og framfarir.

Mörg barnanna ganga í sérskóla að leikskóladvöl lokinni og þarf að þróa nánar samstarf almennra grunnskóla við leikskólann.

Niðurstöður verkefnisins gefa margvíslegar vísbendingar um hvernig þróa má farsælt leikskólastarf og að hverju þarf að huga.

Afrakstur verkefnisins

Afrakstur verkefnisins felst annars vegar í líkani um vistkerfi leikskóla margbreytileikans. Í því má koma auga á þá þætti sem taldir eru stuðla að umhverfi sem styður við leikskóla margbreytileikans. Hins vegar er afrakstur verkefnisins leiðbeiningar með spurningum um námsumhverfi leikskóla margbreytileikans sem leikskólakennarar og annað starfsfólk getur nýtt sér til að skoða og ígrunda hvort umhverfi leikskólans, bæði huglægt og hlutlægt, tekur mið af margbreytilegum barnahópi. Hér verður gerð grein fyrir þessum tveimur afurðum verkefnisins.

Líkan um vistkerfi leikskóla margbreytileikans

Hannað var líkan um vistkerfi leikskóla margbreytileikans (e. Ecosystem Model of Inclusive Early Childhood Education) sem byggir á greiningu á þeim gögnum sem urðu til í verkefninu. Í líkaninu koma fram hinir ýmsu áhrifavaldar í umhverfi barna og gagnkvæm tengsl þeirra við heimili, skóla, samfélag og landsvæði, svokölluð míkro-, mesó-, exó- og makrókerfi, en líkanið byggir á hugmyndum Bronfenbrenner um vistkerfi (Bronfenbrenner og Morris, 2006), sjá mynd 1. Hringir einkenna líkanið en fjórir þeirra innihalda hin ólíku þemu.

Mynd 1. Líkan um vistkerfi leikskóla margbreytileikans. (Bronfenbrenner og Morris, 2006)

Fyrsti aðalhringurinn, sá innsti, inniheldur þemað „Barnið tilheyrir, tekur þátt og lærir“ (gulur hringur) sem var eitt höfuðeinkenni þess leikskólastarfs sem var skoðað.

Í keðju – sem fimm minni hringir mynda – sem umlykur innsta hringinn eru fimm undirþemu (appelsínugulir hringir) sem lýsa ferli hvers barns sem er virkt og samskipti þess við önnur kerfi í líkaninu:

- Jákvæð félagsleg samskipti við starfsfólk og barnahópinn;
- Virk þátttaka í leik, verkefnum og daglegu skipulagi;
- Barnmiðuð nálgun og leiðbeining;
- Einstaklingsáætlanir og námsmat með virkri þátttöku barna og foreldra;
- Námsumhverfi aðlagð að stuðningsþörf með virkri þátttöku hvers barns að leiðarljósi dag frá degi.

Ofangreind keðja af fimm hringjum er staðsett í öðrum aðalhring (ljósbláum) í líkaninu. Sá hringur inniheldur undirþemu sem lýsa stuðningskerfum innan skólaumhverfisins sem styðja við þau þemu sem komu fram í fyrsta aðalhring í líkaninu. Undirþemur eru:

- Hvert barn og fjölskylda þess eru velkomin í leikskólann;
- Þátttaka fjölskyldu;
- Námskrá tekur tillit til þarfa allra barna;
- Námsumhverfið tekur mið af þörfum allra barna;
- Vel menntað starfsfólk;
- Virk símenntun starfsfólks;
- Fjölmennningarlegt yfirbragð;
- Fagleg stjórnun sem ber virðingu fyrir margbreytileikanum;
- Samvinna og sameiginleg ábyrgð allra hagsmunaaðila.

Þriðji aðalhringurinn sem umlykur ofangreind undirþemu sýnir fjögur þemu, þau lýsa frekara skipulagi sem styður við skólann og hvetur til virkni barna:

- Góð aðlögun milli heimilis og leikskóla og bilið brúað milli leikskóla og grunnskóla;
- Aðkoma fjölskyldu að skólagöngu barna;
- Samvinna við stuðningskerfi utan leikskólans sem styðja við starf leikskólans;
- Stuðningur samfélagsins við gæðamenntun fyrir öll börn.

Fjórdi aðalhringurinn, sá ysti, inniheldur sex undirþemu sem styðja við leikskóla margbreytileikans:

- Réttindabyggð nálgun í leikskólastarfi;
- Gott aðgengi allra barna að leikskóladvöl;
- Heildstæð aðalnámskrá;
- Næg opinber fjármögnun;
- Góð grunnenntun kennara og annars starfsfólks;
- Gæðaviðmið og mat.

Eins og fram hefur komið getur vistkerfið hjálpað stefnumótendum, rannsakendum og sveitarstjórnarmönnum að leggja áherslu á gæði í leikskólastarfi ásamt því að gefa góða mynd af starfsemi. Forgangsverkefni samkvæmt vistkerfinu eru því gott aðgengi viðkvæmra hópa að leikskóladvöl og virk þátttaka fjölskyldu í leikskólastarfinu. Einnig að leikskólinn starfi samkvæmt heildstæðri námskrá og að þar ríki fagleg stjórnun og samvinna fagfólks. Loks sé menningarmiðaðri nálgun beitt í starfinu.

Leiðbeiningar með spurningum fyrir leikskóla um námsumhverfi leikskóla margbreytileikans

Einkenni leikskóla margbreytileikans eru heildrænar aðgerðir og stuðningur við hæfi sem gerir öllum börnum kleift að taka virkan þátt í leik og námi með jafningjum sínum í daglegu starfi leikskólans. Í lok verkefnisins voru þróaðar leiðbeiningar fyrir leikskóla sem gefnar voru út á tungumálum þátttökulandanna. Leiðbeiningarnar eru aðgengilegar á heimasíðu [Evrópumíðstöðvarinnar](#). Þær byggja á vistkerfiskenningum, þar sem lögð er áhersla á að öll börn tilheyri í leikskólanum, séu í virkum samskiptum, að fjölskyldur barna taki þátt og að samfélagið styðji við starfsemi leikskólans. Leikskólakennarar og annað starfsfólk gegna lykilhlutverki í að styðja við nám barna og þroska. Hugmyndin með leiðbeiningunum er að auðvelda þátttökulöndum að innleiða leikskóla fyrir öll börn. Þeim fylgja spurningar til að ígrunda, skoða og ræða barnvæna nálgun leikskólans, umhverfi, samskipti, námsgögn og þátttöku fjölskyldu.

Leiðbeiningarnar undirstrika að leikskólakennarar og annað starfsfólk skoði og ígrundi námsumhverfi leikskólans. Það á sérstaklega við um hvernig umhverfið auðveldar öllum börnum að taka virkan þátt í daglegu starfi leikskólans. Leiðbeiningarnar innihalda átta þætti sem eiga að stuðla að þátttöku allra barna í leikskóla margbreytileikans:

- Almennt jákvætt andrúmsloft
- Félagslegt umhverfi margbreytileikans
- Barnmiðuð nálgun
- Barnvænt námsumhverfi
- Leikefni fyrir öll börn
- Tækifæri til samskipta fyrir alla
- Kennslu- og námsumhverfi margbreytileikans
- Fjölskylduvænt umhverfi

Þessar leiðbeiningar voru upphaflega hannaðar sem skráningartæki fyrir rannsakendur á meðan á verkefninu *Menntun ungra barna án aðgreiningar* stóð. Það átti að gefa heildarmynd af leikskóla sem kemur til móts við margbreytilegan barnahóp með áherslu á virka þátttöku allra barna.

Leiðbeiningarnar voru hannaðar út frá ýmsum matslistum sem stuðst var við í verkefninu (Farran og Billbrey, 2004; Granlund og Olsson, 1998a, 1998b; Harms, Clifford og Cryer, 1998; King o.fl., 2014; McWilliam, 1991; Pianta, 2015; Soukakou, 2012; Sylva, Siraj-Blatchford og Taggart, 2010). Þeim var ætlað að nýtast í vettvangsathugunum í leikskólunum níu sem valdir voru til þátttöku í verkefninu og var ætlað að svara lykilspurningu verkefnisins *Menntun ungra barna án aðgreiningar*: „Hver eru aðaleinkenni námsumhverfis ungra barna í leikskóla margbreytileikans?“

Þar sem leiðbeiningarnar höfðu verið notaðar meðan á heimsóknunum stóð, ályktaði rannsóknarteymið að þær myndu vera gagnlegar í að móta námsumhverfi fyrir leikskóla margbreytileikans.

Þróun á leiðbeiningunum fól í sér þriggja þrepa sannprófunarferli: Fyrst var hópur rannsakenda, sem samanstóð af 25 evrópskum sérfræðingum á þessu sviði, fenginn til að nota og ræða skráningartækið meðan á síðustu heimsókninni stóð. Rannsakendurnir voru beðnir að meta hvern lið í tengslum við notkun þess. Þeir áttu langar umræður um hvernig hægt væri að aðlaga skráningartækið að leiðbeiningunum. Endurgjöf þeirra var felld inn í endanlegu útgáfuna. Annað skrefið var að nota rýnihópa til að sannprófa leiðbeiningarnar. Þetta var gert af rannsakendum og háskólanemum í framhaldsnámi í þremur evrópskum háskólum. Þátttakendurnir voru beðnir um að gefa leiðbeiningunum einkunn á undan viðtali við rýnihópinn, og hafa í huga reynslu sína af skóla margbreytileikans og einnig að nota sniðmátið fyrir aðlögun á leiðbeiningunum. Eftir viðtalið við rýnihópinn var framkvæmd efnisgreining sem undirstrikaði mikilvægustu þættina. Þriðja skrefið var að taka viðtöl til að kanna að hve miklu leyti sérfræðingar, stjórnendur leikskóla, foreldrar og fræðimenn álitu leiðbeiningarnar nýtast. Tekin voru einstaklingsviðtöl, spurt hvort hægt væri að aðlaga leiðbeiningarnar að viðkomandi landi og hvort þær gætu nýst leikskólum í starfi sínu. Í kjölfar sannprófunarferlisins voru leiðbeiningarnar endurskoðaðar nánar áður en þær voru gefnar út.

Spurningar til ígrundunar

Spurningarnar í leiðbeiningunum eru hugsaðar til að gefa mynd af námsumhverfi leikskóla margbreytileikans, með áherslu á félags-, náms- og efnislega þætti umhverfisins. Leiðbeiningarnar eiga að vera sveigjanlegar í notkun og í samræmi við þarfir hvers leikskóla. Leikskólakennarar og annað starfsfólk geta ákveðið að leggja áherslu á alla þætti eða aðeins suma þeirra og geta einnig bætt við sínum eigin spurningum. Leiðbeiningarnar geta þannig nýst sérfræðingum, stjórnendum og starfsfólki, foreldrum og börnum sem leiðarvísir fyrir umbætur og áframhaldandi faglega starfsþróun.

Hægt er að nota leiðbeiningarnar í ýmsum tilgangi, til dæmis til þess að:

- Gefa mynd af stöðu leikskólans sem leikskóla margbreytileikans;
- Þjóna sem grunnur að umræðum um námsumhverfi leikskóla margbreytileikans;
- Lýsa, móta og forgangsraða leiksvæðum sem þarfnast umbóta.

Dæmi um notkun spurninganna eru eftirfarandi:

- Byrjaðu á því að setja fram markmið með notkuninni:
  - Hverju viltu áorka með því að nota spurningarnar?
  - Hvert er markmið deildarinnar/leikskólans?
  - Hverjir munu taka þátt?
- Kynntu þér þættina og spurningarnar og veldu þá þætti sem þú vilt leggja áherslu á.
- Ákveddu hvernig á að vinna með spurningarnar.
- Lestu og íhugaðu hverja spurningu og skrifaðu niður vangaveltur þínar.
- Skráðu athugasemdir og dæmi um aðstæður eða starfsemi sem sýna og undirstrika vangaveltur þínar.
- Samkvæmt vangaveltum þínum skaltu auðkenna breytingar sem þú telur að gætu aukið aðgengi allra barna að deildinni/leikskólanum.
- Settu markmið fyrir breytingunum – hverjar verða aðstæðurnar þegar markmiðunum er náð?

Áður en spurningarnar eru ræddar á leikskóladeildinni er gott að velta fyrir sér hver tilgangur umræðunnar sé. Eftir umræðurnar er mikilvægt að ákveða hverju eigi að breyta og forgangsraða breytingunum.

Hér má sjá þær spurningar sem varpað er fram:

1. Almenn táknað andrúmsloft

- Finnst öllum börnum og fjölskyldum þeirra þau vera velkomin?
- Á hvaða hátt er deildin samheldin, þægilegur og aðlaðandi staður fyrir börn og starfsfólk?
- Hvernig stuðla stjórnendur deildarinnar að leikskóla margbreytileikans og samvinnumenningu?
- Hvernig endurspeglar og metur deildin fjölbreytileika samfélagsins á staðnum?
- Hvernig er börnum gert kleift að finnast þau eiga heima í jafningjahópnum?
- Getur verið að einhverju barni kunni að finnast það skilið útundan?
- Hverju myndir þú vilja breyta?

2. Félaglegt umhverfi margbreytileikans

- Kemur starfsfólk á persónulegu sambandi við hvert einasta barn?
- Hvernig eru samskipti og leikur jafningja gerð auðveld fyrir öll börn?
- Hvernig er öllum börnum gert kleift að taka þátt í hópstarfi?
- Hvernig eru börn hvött til að virða margbreytileika í jafningjahópnum?
- Hvernig eru börn hvött til að þroska með sér jákvæða hegðun?
- Hvernig er börnum gert kleift að leysa úr ágreiningi?
- Hverju myndir þú vilja breyta?

3. Barnmiðuð nálgun
  - Byggir námið á áhugamálum og vali barnanna?
  - Ertu móttækileg(ur) fyrir röddum og spurningum allra barna?
  - Eru öll börn höfð með í ákvörðunum sem eru þeim mikilvægar?
  - Er tilfærsla á milli leiksvæða gerð auðveld fyrir öll börn?
  - Er persónulegur stuðningur við nám (mannlegur og önnur úrræði) tiltækur fyrir börnin þegar þörf er á honum?
  - Hafa kennarar aðgang að viðbótar- og/eða ytri stuðningi þegar þörf er á honum?
  - Hverju myndir þú vilja breyta?

4. Barnvænt námsumhverfi
  - Er umhverfið (innan- og utandyra) aðgengilegt fyrir öll börn?
  - Er öllum börnum gert kleift að taka þátt?
  - Að hvaða marki er deildin örugg og heilsusamleg fyrir börnin?
  - Eru húsgögn og búnaður hentug fyrir öll börn?
  - Hvernig býrð þú til tækifæri fyrir öll börn til að taka þátt í starfsemi fyrir utan deildina/leikskólann (t.d. dagsferðum, heimsóknum, íþróttatburðum, o.s.frv.)?
  - Hverju myndir þú vilja breyta?

5. Leikefni fyrir öll börn
  - Eru leikföng og leikefni áhugaverð, aðgengileg og aðlaðandi fyrir öll börn?
  - Eru leikföng og leikefni notuð til að efla eigið frumkvæði, sjálfstæði, könnun og sköpunargáfu barna?
  - Er leikefni notað til að stuðla að samskiptum, tungumáli, læsi, stærðfræði og raunvísindum?
  - Er aðlagð leikefni notað til að auðvelda leik og nám fyrir öll börn?
  - Endurspeгла leikföng og efni menningarlegan fjölbreytileika?
  - Eru börn hvött til að leika og deila leikföngum og leikefni með jafningjum?
  - Hverju myndir þú vilja breyta?

6. Tækifæri til samskipta
  - Gerir deildin öllum börnum kleift að hafa samskipti og nota tungumál?
  - Að hvaða marki leggur námið áherslu á tungumál og röksemdafærslur barna?
  - Er öllum börnum gert kleift að deila hugmyndum, tilfinningum og áhyggjum í samtölum við jafningja?
  - Hvernig er börnum með annað móðurmál gert kleift að tjá sig og vera skilin af jafningjum og starfsfólki?
  - Eru notaðar ýmsar leiðir til að auðvelda samskipti fyrir öll börn (t.d. myndir, rittákn, táknmál, punktaletur og önnur tækni)?
  - Hverju myndir þú vilja breyta?

7. Kennslu- og námsumhverfi margbreytileikans

- Taka öll börnin þátt í daglegu starfi/námi?
- Hefur deildin miklar væntingar til allra barna?
- Hvernig er viðurkenning veitt fyrir viðleitni og árangur allra barna?
- Hvernig er fjölbreytileiki, einstaklingsbundinn styrkur barna og úrræði í námi nýtt?
- Hvernig er skoðað og haft eftirlit með þátttöku barna, náms- og stuðningsþörfum þeirra?
- Fær starfsfólk tækifæri til áframhaldandi faglegrar starfsþróunar í leikskóla margbreytileikans?
- Hverju myndir þú vilja breyta?

8. Fjölskylduvænt umhverfi

- Finnst foreldrum þeir vera velkomnir og er þeim boðið að taka þátt í starfsemi deildarinnar?
- Hvernig er stuðlað að trúnaðartrausti milli starfsfólks og fjölskyldna?
- Eru foreldrar vel upplýstir um daglega starfsemi?
- Hvernig taka foreldrar þátt í ákvarðanatöku um náms-, þroska- og stuðningsþarfir barns síns?
- Hvernig taka foreldrar þátt í skipulagningu, framkvæmd og eftirliti með þátttöku og námi barna sinna?
- Hverju myndir þú vilja breyta?

Umræður og lokaorð

Í þessu verkefni var leitast við að koma auga á og greina aðaleinkenni gæðamenntunar í leikskóla margbreytileikans í 28 Evrópulöndum. Lykilspurning verkefnisins var: „Hver eru aðaleinkenni námsumhverfis ungra barna í leikskóla margbreytileikans?“ Til að leita svara við spurningunni var spurningakönnun send til þátttökulanda þar sem spurt var um fimm þætti til umbóta sem voru í fyrsta lagi aðgengi, framkvæmd og þátttaka, í öðru lagi um starfsfólk, menntun þess og stuðning. Í þriðja lagi var innihald námskrár og mat og eftirlit, í fjórða lagi stjórnun og að lokum um fjármögnun leikskólans. Lýsingar voru gerðar á 32 leikskólum í 28 Evrópulöndum og níu leikskólar í átta löndum valdir til að heimsækja og skoða nánar. Gott aðgengi allra barna var á flestum stöðum þó að dvalartími barna hefði verið stuttur á sumum þeirra. Það sem helst einkennir þá er skýr stefnumótun um menntun án aðgreiningar og starf sem byggir að stórum hluta á Samningi Sameinuðu þjóðanna um réttindi barnsins (1989).

Mikilvægi snemmtækrar íhlutunar er undirstrikað hjá rannsakendum og að starfsfólk leikskólans líti ekki svo á að stuðningsaðili sinni einungis einu barni sem honum er úthlutað, heldur verði leitað eftir sameiginlegri ábyrgð starfsmannahópsins og skiptingu verka. Kennarar bera ábyrgð á öllum börnum í leikskólanum og stuðningsaðili á að vinna í samvinnu við kennara í barnahópnum. Lögð er áhersla á samvinnu við fjölskyldur barna og að mæta þörfum allra barna í leikskólanum. Menntun starfsfólks og starfsþróun er talin lykilatriði í gæðum starfsins og að starfsfólk vinni saman í teyrum. Námskrá er sveigjanleg og námsaðstæður einnig. Mat fer fram á námi barnanna í samvinnu starfsfólks. Eru þessi atriði í góðu samræmi við ríkjandi hugmyndir um skóla margbreytileikans (Bronfenbrenner og Morris, 2006; Gretar L. Marinósson og Dóra S. Bjarnason, 2016; Robinson og Díaz, 2006; Sapon-Shevin, 2007; Siraj-Blatchford, 2006; Þórdís Þórðardóttir, 2016).

Rannsakendur sem heimsóttu leikskólana í verkefninu töldu að bæta mætti samvinnu leikskóla og grunnskóla og skil milli skólastiga svo að rof myndaðist ekki í námi barnanna, en það er í samræmi við vísbendingar um að almennt hafi ekki tekist að þróa áherslur í skólastarfi á Íslandi sem henta til dæmis tví- og fjöltyngdum börnum (Hanna Ragnarsdóttir og Fríða B. Jónsdóttir, 2016). Einnig þarf að veita menntun tví- og fjöltyngdra barna sérstaka athygli til að koma í veg fyrir jaðarsetningu þeirra (Banks, 2010; Birna Arnbjörnsdóttir, 2010; Brooker, 2002; Cummins, 2004; Hanna Ragnarsdóttir og Fríða B. Jónsdóttir, 2016; Nichole Leigh Mosty o.fl., 2013; Sigríður Ólafsdóttir, 2015; Þórdís Þórðardóttir, 2012).

Niðurstöður verkefnisins sýna einnig að helstu einkenni leikskóla margbreytileikans eru heildrænar aðgerðir og stuðningur við hæfi sem gerir öllum börnum kleift að taka virkan þátt í leik og námi með jafningjum sínum í daglegu starfi leikskólans. Er þær í samræmi við stefnumótun hjá mörgum alþjóðlegum og evrópskum stofnunum svo sem Efnahags- og framfarastofnuninni (2015), Menningarmálastofnun Sameinuðu þjóðanna (2005), Barnahjálp Sameinuðu þjóðanna (2018), framkvæmdastjórn Evrópusambandsins (2014), ráði Evrópusambandsins (2017) og Eurydice (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018). Koma þessir þættir skýrt fram í vistkerfislíkaninu sem þróað var í verkefninu.

Leiðbeiningarnar með spurningum sem unnar voru undirstrika að leikskólakennarar og annað starfsfólk skoði og ígrundi námsumhverfi leikskólans. Það á sérstaklega við um hvernig umhverfið auðveldar öllum börnum að taka virkan þátt í daglegu starfi leikskólans. Leiðbeiningarnar innihalda átta þætti sem eiga að stuðla að þátttöku allra barna í leikskóla margbreytileikans. Þeir þættir snúast um að almennt ríki jákvætt andrúmsloft í leikskólanum og félagslegt umhverfi margbreytileikans. Þar er gengið út frá barnmiðaðri nálgun og barnvænu námsumhverfi. Leiðbeiningar hafa öllum börnum og fá þau öll dagleg tækifæri til samskipta. Kennslu- og námsumhverfið tekur mið af margbreytilegum barnahópi og er leikskólinn opinn fjölskyldum barnanna sem þar dvelja. Er leiðbeiningarnar í samræmi við ýmsa matslista sem stuðst var við í verkefninu (Farran og Billbrey, 2004; Granlund og Olsson, 1998a, 1998b; Harms o.fl., 1998; King o.fl., 2014; McWilliam, 1991; Pianta, 2015; Soukakou, 2012; Sylva o.fl., 2010).

Vonandi nýtast niðurstöður verkefnisins stefnumótendum, rannsakendum, stjórnendum, kennurum og starfsfólki leikskóla í viðleitni sinni til að auka gæði leikskólastarfs fyrir öll börn.

Enabling all children to belong, be engaged and to learn

Quality in early childhood education is a prominent concern for policymakers and has recently become a priority for many international and European organisations. Given these international concerns, the European Agency undertook a three-year project (2015–2017) entitled Inclusive Early Childhood Education (IECE). It aimed to identify, analyse and subsequently promote the main characteristics of quality inclusive early childhood education for all children from three years of age to the start of primary education. This provided an opportunity to examine more closely how, within an inclusive perspective, IECE provisions across Europe are addressing the quality principles already identified by the European Commission (2014) and the OECD (2015). There are indications, among other things, that it has generally not been possible to develop activities in preschools in Iceland that suit a diverse group of children and that too much emphasis has been placed on diagnoses as a prerequisite for support for children with special needs. In this project, the aim was to identify, analyse and promote the main quality of inclusive education for young children. The key question asked was: What are the main characteristics in the learning environment for young children in a preschool of diversity? The project builds on the concept of a school of diversity that refers to a diverse culture, behaviour, language and religion, and focuses on the diversity of students and schools, rather than segregating learning, teaching, schools or students. The project was grounded in the relevant research and policy literature, data collected through observations of example IECE settings (altogether nine cases) in eight European countries, descriptions of examples from practitioners across Europe, and questionnaires on national developments in IECE in all European Agency member countries. Sixty-two IECE country experts from across Europe contributed to the project. They participated in data collection and analysis, in observations and discussions during the case study visits to different countries, and in other project meetings. These led to the project's final insights and contributions to IECE. The analysis of the project data strongly suggests that, from an inclusion perspective, the most important outcome of quality provision is to enable all children to actively participate in IECE. In this way, all children – including those vulnerable to exclusion – are equally valued, supported and enabled to progress along with their peers. The findings of the project give various indications on how to develop inclusive preschool work and what needs to be considered. First, there is good access to preschool for all children, especially vulnerable groups, such as children with disabilities, children living in poverty and children of foreign origin. Emphasis is on well-educated staff who have good access to lifelong learning. Professional management is important and that managers receive appropriate support. In addition, there is a strong emphasis on positive relationships with the family and it is viewed as an active partner. The preschool curriculum is flexible and child-oriented, and the children's education and preschool activities are evaluated on a regular basis. Finally, preschool public funding is important to ensure good access for all children. The findings of the project were applied in two ways: A model of a preschool ecosystem of diversity was developed which identifies the factors considered to contribute to an environment that supports the preschool children's diversity. Secondly, guidelines with questions about the learning environment in the preschool of diversity were developed, which preschool teachers and other staff can use to examine and reflect on whether the environment of the preschool, both subjective and objective, takes into account the diversity of the children in the group. The findings of the project can be used by policymakers, researchers and administrators, teachers and preschool staff in their efforts to increase the quality of preschool activities for all children.

Key words: Preschool, School of Diversity, Learning Environment for Young Children, Special Needs

Um höfundana

Anna Magnea Hreinsdóttir (annamagnea@borgarbyggd.is) er sviðsstjóri fræðslu- og velferðarsviðs Borgarbyggðar. Hún lauk námi í tómtundafræðum frá Göteborgs folkhögskola í Svíþjóð árið 1980, B.Ed.-gráðu í leikskólafræðum frá Kennaraháskóla Íslands árið 1999 og meistaraþrófi frá sama skóla árið 2003. Árið 2009 lauk hún doktorsþrófi í menntunarfræðum frá Menntavísindasviði Háskóla Íslands. Hún hefur unnið sem leikskólastjóri og rekið leikskóla í tugi ára. Hún var leikskólafulltrúi Garðabæjar í áratug og sér nú meðal annars um leik- og grunnskóla Borgarbyggðar.

Hanna Ragnarsdóttir (hannar@hi.is) er prófessor í fjölmenningsfræðum við Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Hún lauk M.Sc.-þrófi í mannfræði frá London School of Economics and Political Science árið 1986 og doktorsþrófi í menntunarfræði frá Háskólanum í Osló árið 2007. Rannsóknir hennar hafa einkum snúist um börn og fullorðna af erlendum uppruna, þar á meðal flóttafólk í íslensku samfélagi og skólum og ýmsa þætti fjölmenningslegs skólustarfs.

About the authors

Anna Magnea Hreinsdóttir (annamagnea@borgarbyggd.is) is a director of education and welfare in Borgarbyggð. She earned her degree in leisure studies from Göteborgs folkhögskola, Sweden, in 1980, a B.Ed. degree in preschool studies from the Icelandic University of Education in 1999 and a Master's degree from the same university in 2003. She completed her Ph.D. from the School of Education, University of Iceland, in 2009. She has worked as a preschool and primary school officer for many years.

Hanna Ragnarsdóttir (hannar@hi.is) is Professor of Multicultural Studies at the School of Education, University of Iceland. She completed an M.Sc. degree in Anthropology from the London School of Economics and Political Science in 1986 and a Dr.philos in Education from the University of Oslo in 2007. Her research has mainly focused on immigrants and refugees (children, adults and families) in Icelandic society and schools, multicultural education and school reform.

Heimildir

- Banks, J. A. (2010). Multicultural education: Characteristics and goals. Í J. A. Banks og C. A. M. Banks (ritstjórar), *Multicultural education: Issues and perspectives* (7. útgáfa), (bls. 3–30). New York: John Wiley.
- Barnahjálpar Sameinuðu þjóðanna. (2018). *Quality education: Why it matters*. Sótt af <https://www.un.org/sustainabledevelopment/wp-content/uploads/2018/09/Goal-4.pdf>
- Birna Arnbjörnsdóttir. (2010). Skólar og fjölskyldur sem málsamfélög. Í Hanna Ragnarsdóttir og Elsa Sigríður Jónsdóttir (ritstjórar), *Fjölmennning og skólustarf* (bls. 315–336). Reykjavík: Rannsóknastofa í fjölmenningsfræðum og Háskólaútgáfan.
- Bronfenbrenner, U. og Ceci, S. J. (1994). Nature–nurture reconceptualized in developmental perspective. A bioecological model. *Psychological Review*, 101(4), 568–586.
- Bronfenbrenner, U. og Morris, P. A. (2006). The bioecological model of human development. Í W. Damon og R. M. Lerner (ritstjórar), *Handbook of child psychology, Vol. 1: Theoretical models of human development* (6. útgáfa), (bls. 793–828). New York: Wiley.
- Brooker, L. (2002). *Starting school: Young children learning cultures*. Buckingham: Open University Press.

Að tilheyra, taka þátt og læra í leikskóla margbreytileikans. Evrópuverkefni um menntun ungra barna án aðgreiningar

- Creswell, J. W. (2013). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4. útgáfa). London: Sage.
- Cummins, J. (2004). *Language, power and pedagogy. Bilingual children in the crossfire* (3. útgáfa). Clevedon: Multilingual Matters.
- Efnahags- og framfarastofnunin. (2015). *Starting strong IV: Monitoring quality in early childhood education and care*. Sótt af www.oecd.org/publications/startingstrong-iv-9789264233515-en.htm
- European Commission/EACEA/Eurydice. (2018). Structural indicators for monitoring education and training systems in Europe – 2018. *Eurydice report*. Sótt af https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/sites/eurydice/files/structural_indicators_2018.pdf
- Evrópumiðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir. (2015). *Agency Position on Inclusive Education Systems*. Sótt af www.european-agency.org/publications/brochures-and-flyers/agency-position-on-inclusive-education-systems-flyer (Last accessed November 2016).
- Evrópumiðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir. (2016). *Inclusive early childhood education: An analysis of 32 European examples* [Menntun ungra barna án aðgreiningar: Greining á 32 evrópskum dæmum]. Sótt af www.european-agency.org/publications/ereports/iece-analysis-of-32-european-examples
- Evrópumiðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir. (2017a). *Inclusive early childhood education: New insights and tools – Contributions from a European study* [Menntun ungra barna án aðgreiningar: Ný innsýn og verkfæri – framlög úr evrópskri rannsókn]. Sótt af www.european-agency.org/publications/ereports/iece-new-insights-andtools
- Evrópumiðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir. (2017b). *Inclusive Early Childhood Education Environment Self-Reflection Tool*. (E. Björck-Åkesson, M. Kyriazopoulou, C. Giné and P. Bartolo, eds.). Odense, Denmark. www.european-agency.org/publications/ereports/inclusive-early-childhood-educationenvironment-self-reflection-tool
- Evrópumiðstöð um nám án aðgreiningar og sérþarfir. (2017c). *Inclusive early childhood education: Literature review* [Menntun ungra barna án aðgreiningar: Fræðileg umfjöllun]. Sótt af www.europeanagency.org/publications/reviews/iece-literature-review
- Farran, D. C. og Bilbrey, C. (2004). *Narrative record* [Frásagnarskýrsla]. [Óútgefið verkfæri fánlegt frá D.C. Farran, Peabody Research Institute, Vanderbilt University, Nashville, Tennessee].
- Flick, U. (2006). *An introduction to qualitative research* (3. útgáfa). London: Sage.
- Framkvæmdastjórn Evrópusambandsins. (2014). *Proposal for key principles of a quality framework for early childhood education and care* [Tillaga að lykilatriðum gæðaramma fyrir menntun og umönnun ungra barna]. Skýrsla um vinnuhóp um menntun og umönnun ungra barna undir vernd Framkvæmdastjórnar Evrópusambandsins. Sótt af www.ec.europa.eu/assets/eac/education/policy/strategic-framework/archive/documents/ecec-quality-framework_en.pdf
- Granlund, M. og Olsson, C. (1998a). *Your experience of interaction with the child* [Reynsla þín af samskiptum við barnið]. Í M. Granlund og C. Olsson (ritstjórar), *Familjen och habiliteringen* (bls. 2–8). Stockholm: Ala.
- Granlund, M. og Olsson, C. (1998b). *Other children's interaction with the child* [Samskipti annarra barna við barnið]. Í M. Granlund og C. Olsson (ritstjórar), *Familjen och habiliteringen* (bls. 32–39). Stockholm: Ala.
- Gretar L. Marinósson og Dóra S. Bjarnason. (2016). *Þróun skóla margbreytileikans í kjölfar Salamanca-yfirlýsingarinnar*. Í Dóra S. Bjarnason, Hermína Gunnþórsdóttir og Ólafur Páll Jónsson (ritstjórar), *Skóli margbreytileikans: Menntun og manngildi í kjölfar Salamanca* (bls. 11–39). Reykjavík: Háskólaútgáfan og Rannsóknastofa um skóla án aðgreiningar.
- Hagstofa Íslands. (2018). *Börn í leikskólum með erlent móðurmál 1998-2017*. Sótt af http://px.hagstofa.is/pxis/pxweb/is/Samfelag/Samfelag__skolamal__1_leikskolastig__0_isNemundur/SKO01103.px/table/tableViewLayout1/?rxid=2b-bcbf97-1a36-4e61-8f2b-08660a1ea17c
- Hanna Ragnarsdóttir. (2016a). *Farsælt skólustarf með ungum innflytjendum: Niðurstöður norrænnar rannsóknar um velgengi nemenda af erlendum uppruna og skóla á fjórum Norðurlöndum*. Í Dóra S. Bjarnason, Hermína Gunnþórsdóttir og Ólafur Páll Jónsson (ritstjórar), *Skóli margbreytileikans: Menntun og manngildi í kjölfar Salamanca* (bls. 235–258). Reykjavík: Háskólaútgáfan og Rannsóknastofa um skóla án aðgreiningar.
- Hanna Ragnarsdóttir. (2016b). *Námsrými félagslegs réttlætis og menntunar án aðgreiningar: Niðurstöður norrænnar rannsóknar um velgengi nemenda af erlendum uppruna og skóla á fjórum Norðurlöndum. Sérrit Netlu 2016 – Námsrými félagslegs réttlætis og menntunar án aðgreiningar / Learning spaces for inclusion and social justice*. Sótt af http://netla.hi.is/serrit/2016/namsrymi_felagslegs_rettlaetis_og_menntunar_an_adgreiningar_learning_spaces_for_inclusion_and_social_justice/001.pdf
- Hanna Ragnarsdóttir og Fríða B. Jónsdóttir. (2016). *Aðgengi tví- og fjöltyngdra barna að menntun á Íslandi*. Í Dóra S. Bjarnason, Hermína Gunnþórsdóttir og Ólafur Páll Jónsson (ritstjórar), *Skóli margbreytileikans: Menntun og manngildi í kjölfar Salamanca* (bls. 157–184). Reykjavík: Háskólaútgáfan og Rannsóknastofa um skóla án aðgreiningar.
- Harms, T., Clifford, R. M. og Cryer, D. (1998). *Early childhood environment rating scale* [Einkunnaskali fyrir umhverfi ungra barna]. New York: Teachers College Press.
- King, G., Rigby, P., Batorowicz, B., McMMain-Klein, M., Pethrenchik, T., Thompson, L. and Gibson, M., 2014. 'Development of a direct observation Measure of Environmental Qualities of Activity Settings' *Developmental Medicine & Child Neurology*, 56 (8), 763–769.

- Kvale, S. (2007). *Doing interviews*. London: Sage.
- McWilliam, R. A. (1991). *Children's engagement questionnaire* [Spurningalisti um þátttöku barna]. Chapel Hill, North Carolina: Frank Porter Graham Child Development Center, University of North Carolina at Chapel Hill.
- Menningarmálastofnun Sameinuðu þjóðanna. (2005). *Guidelines for inclusion. Ensuring access to Education for all*. Sótt af <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140224>
- Nichole Leigh Mosty, Samúel Lefever og Hrafnhildur Ragnarsdóttir. (2013). Parents' perspectives towards home language and bilingual development of preschool children. *Sérrit Netlu 2013 – Rannsóknir og skólastarf*. Sótt af http://netla.hi.is/serrit/2013/rannsoknir_og_skolastarf/006.pdf
- Norden. (e.d.). *Facts about the Nordic region: The population*. Sótt af <https://www.norden.org/en/information/facts-about-nordic-countries>
- Nordic Council of Ministers. (2014). *Nordic statistical yearbook 2014*. Sótt af <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:763002/FULLTEXT07.pdf>
- Pianta, R. C. (2015). *Classroom Assessment Scoring System® (CLASS) [Einkunnakerfi fyrir einstaklingsmat í kennslustofjum (CLASS)]*. Sótt af curry.virginia.edu/about/directory/robert-c.-pianta/measures
- Ráð Evrópusambandsins. (2017). *Conclusions of the Council and of the representatives of the governments of the member states, meeting within the Council, on inclusion in diversity to achieve a high quality education for all* [Niðurstaða Ráðsins og fulltrúa ríkisstjórna aðildarríkjanna, fundur innan Ráðsins, um aðgreiningarleysi í fjölbreytileika til að ná hágæðamenntun fyrir alla]. 2017/C62/02. Sótt af www.eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2017.062.01.0003.01.ENG
- Robinson, K. H. og Díaz, C. J. (2006). *Diversity and difference in early childhood education: Issues for theory and practice*. Maidenhead: Open University Press.
- Samningur Sameinuðu þjóðanna um réttindi barnsins. (1989). Sótt af <https://barn.is/barnasattmalinn/barnasattmalinn-i-heild/>
- Samningur Sameinuðu þjóðanna um réttindi fatlaðs fólks. (2007). Sótt af <https://www.stjornarradid.is/media/innanrikisraduneyti-media/media/frettir-2013/CRPD-islensk-thyding--lokaskjal.pdf>
- Sapon-Shevin, M. (2007). *Widening the circle: The power of inclusive classrooms*. Boston: Beacon Press.
- Sigríður Ólafsdóttir. (2015). *The development of vocabulary and reading comprehension among Icelandic second language learners* (doktorsritgerð). Sótt af <http://hdl.handle.net/1946/23061>
- Siraj-Blatchford, I. (2006). Diversity, inclusion and learning in the early years. Í G. Pugh og B. Duffy (ritstjórar), *Contemporary issues in the early years* (4. útgáfa), (bls. 107–118). London: Sage.
- Soukakou, E.P., 2012. 'Measuring Quality in Inclusive Preschool Classrooms: Development and Validation of the Inclusive Classroom Profile (ICP)' *Early Childhood Research Quarterly*, 27 (3), 478–488.
- Stake, R. E. (2005). Qualitative case studies. Í N. K. Denzin og Y. S. Lincoln (ritstjórar), *The Sage handbook of qualitative research* (bls. 443–466). Thousand Oaks: Sage.
- Sylva, K., Siraj-Blatchford, I. og Taggart, B. (2010). *ECERS-E: The Early Childhood Environment Rating Scale curricular extension to ECERS-R [ECERS-E: Námskráframlenging á einkunnaskala umhverfis ungra barna til ECERS-R]*. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- Þórdís Þórðardóttir. (2012). *Menningarlesi: Hlutverk barnaefnis í uppeldi og menntun telpna og drengja í tveimur leikskólum* (doktorsritgerð). Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Þórdís Þórðardóttir. (2016). Jafnrétti í leikskólum: Styrkir, veikleikar, menning og margbreytileiki. Í Kristín Karlsdóttir og Anna Magnea Hreinsdóttir (ritstjórar), *Leikum, lærum, lifum: Námsvið leikskóla og grunnþættir menntunar* (bls. 155–188). Reykjavík: Rannung og Háskólaútgáfan.

Anna Magnea Hreinsdóttir og Hanna Ragnarsdóttir. (2019). Að tilheyra, taka þátt og læra í leikskóla margbreytileikans. Evrópuverkefni um menntun ungra barna án aðgreiningar Netla – Veftímarit um uppeldi og menntun. Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Sótt af <http://netla.hi.is/greinar/2019/ryn/07>
DOI: <https://doi.org/10.24270/netla.2019.7>